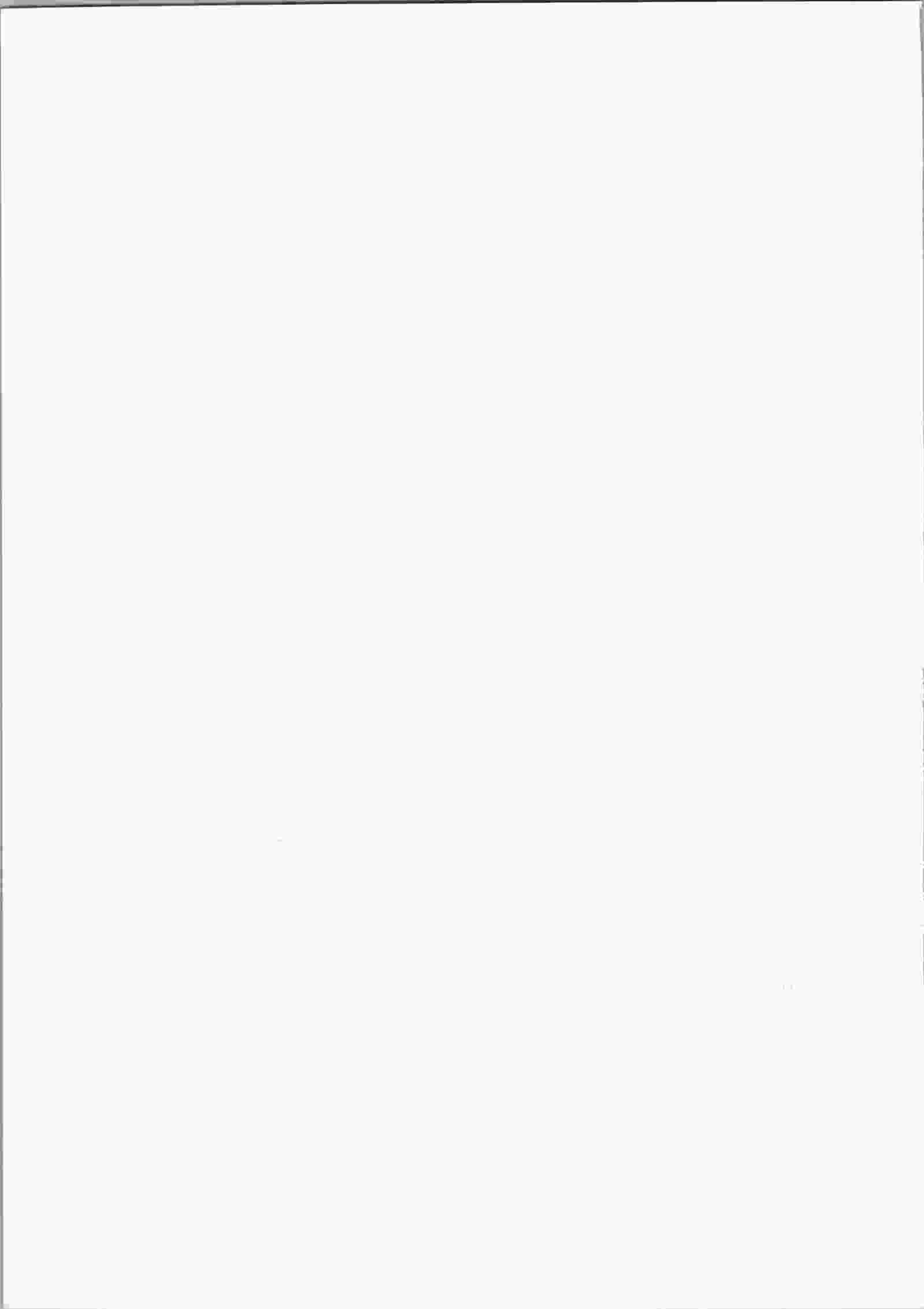

UDK 902
ISSN 1330-0644
VOL. 9. 1992.

Prilozi

Instituta za arheologiju u Zagrebu

Pril. Inst. arheol. Zagrebu
Str./Pages 1–180, Zagreb, 1992.

Časopis koji je prethodio
Prinosi 1.1983
Prilozi 2.1985 3–4.1986–1987 5–6.1988–1989 7.1990 8.1991

Nakladnik Publisher

INSTITUT ZA ARHEOLOGIJU U ZAGREBU

Adresa uredništva Address of the editor's office

Institut za arheologiju u Zagrebu
41000 Zagreb, Avenija Vukovar 68
Telefon/phone 041/517–874 i 537–669 fax 041/537–613

Glavni i odgovorni urednik/Editor in chief

ŽELIKO TOMIČIĆ

Redakcijski odbor/Editorial committee

MARIJA BUZOV, Zagreb	ZORKO MARKOVIĆ, Koprivnica
KORNELIJA MINICHREITER, Zagreb	BRANKA MIGOTTI, Zagreb
ŽELIKO TOMIČIĆ, Zagreb	ZDENKO VINSKI, Zagreb
Urednici	Članovi

Prijevod na engleski/English translation

BARBARA SMITH–DEMO i RAJKA MAKJANIĆ–DAVISON

Prijevod na njemački/German translation

BRANKA OHRNJEČ

Dizajn/Design

ROKO BOLANČA

Lektural/Language editor

ANTE STAMAČ

Korektura/Proofreaders

MARIJA BUZOV i ŽELIKO TOMIČIĆ

Grafička priprema/DTP

D&N, Zagreb, Ozaljska 23

Tisak/Printed by

Tiskara "STUBA", Zagreb, Boškovićeve 18

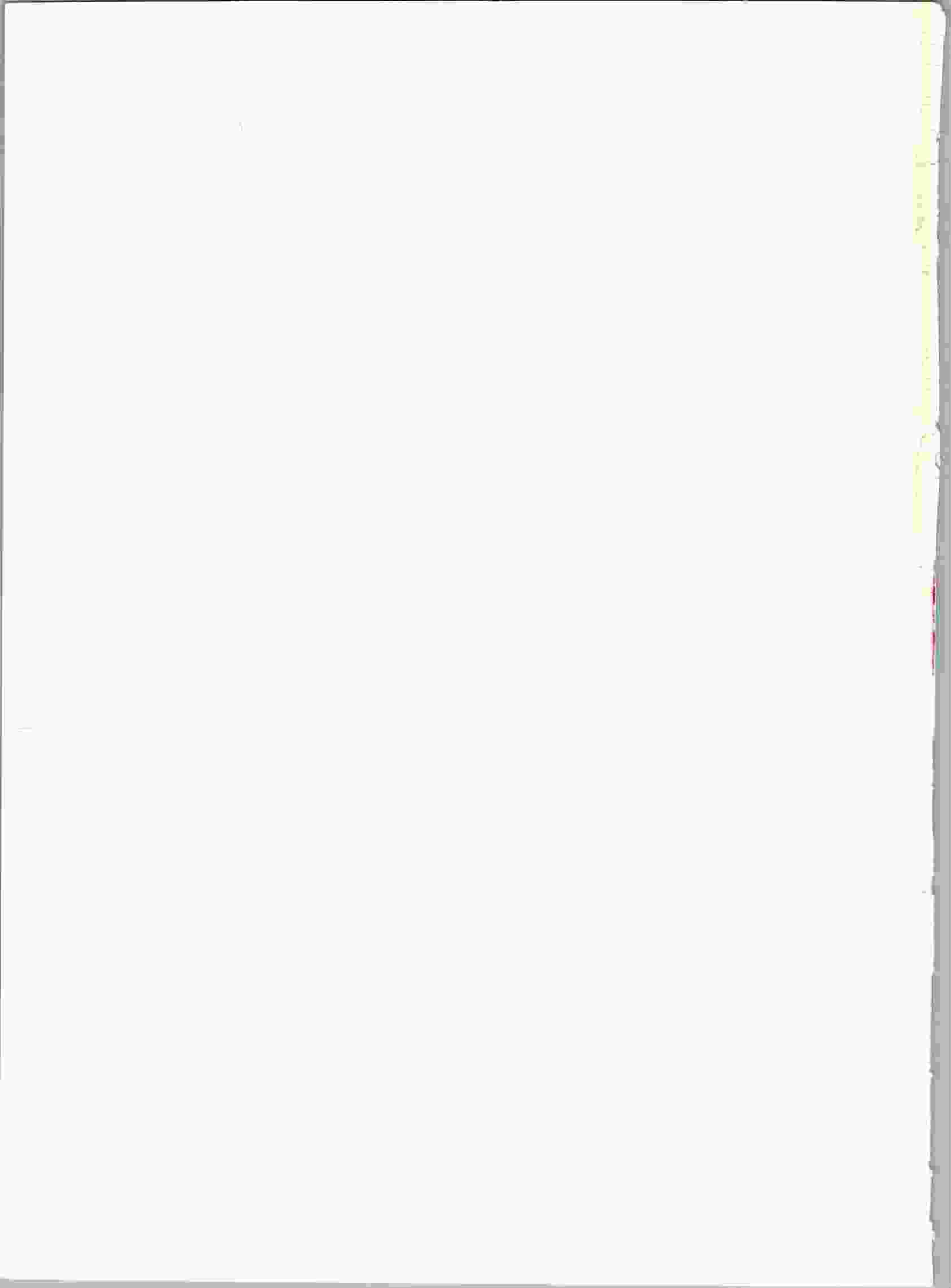
Naklada/Circulation

600 primjeraka/examples

Časopis izlazi jednom godišnje/Annual

Članci iz časopisa *Prinosi* i *Prilozi* su referirani u sekundarnim časopisima *GERMANIA Anzeiger der Römisch–Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Verlag Philipp von Zabern, Mainz* i *Bulletin de l'Association internationale pour l'étude de la mosaïque antique* — Bibliographie.
Centre national de la recherche scientifique (CNRS), Paris

Izdavanje časopisa novčano podupire
MINISTARSTVO ZNANOSTI REPUBLIKE HRVATSKE
41000 Zagreb, Strossmayerov trg 4

Sadržaj

Contents/Inhaltsverzeichnis

- ŽELJKO TOMIČIĆ
5 Predgovor
- Izvorni znanstveni radovi**
- KORNELIJA MINICHREITER
7 Kulturni predmeti starčevačke kulture u sjevernoj Hrvatskoj
- DUNJA GLOGOVIĆ
23 Noževi tipa Sv. Juraj
- JASNA ŠIMIĆ
37 Horizont kasnoga brončanog doba na lokalitetu "Gradac" u Sarvašu
- IVANČICA PAVIŠIĆ
49 Neki novi nalazi Virovitičke grupe iz Gačišta kod Virovitice
- BORIS ILAKOVAC
63 Jedan forum u rimskoj Saloni sigurno je poznat
- REMZA KOŠČEVIĆ
69 Rimsko–provincijalni metalni predmeti — prilog poznavanju oblika
- MARIJA BUZOVIĆ
91 Pjesnikinja Sapfo s Muzama na mozaiku iz Solina
- BRANKA MIGOTTI
101 Ranokršćanska biskupija *Scardona* (Skradin)
- ŽELJKO TOMIČIĆ
113 Nova istraživanja bjelobrdske kulture u Hrvatskoj

Stručni radovi

- SNJEŽANA VASILJ
131 Novčić Oite sa Ošanića
- HERMINE GÖRICKE–LUKIĆ
135 Prilozi poznavanju numizmatičke topografije Baranje
- TAJANA SEKELJ IVANČAN
153 Učestalost toponima kod srednjovjekovnih arheoloških nalazišta sjeverne Hrvatske

- ŽELJKO TOMIČIĆ
Preface/Vorwort

Original scientific papers

- KORNELIJA MINICHREITER
Kultgegenstände der Starčevo-Kultur in Nordkroatien
- DUNJA GLOGOVIĆ
Knives of Sv. Juraj type
- JASNA ŠIMIĆ
Horizont der späten Bronzezeit auf der Fundstelle "Gradac" in Sarvaš
- IVANČICA PAVIŠIĆ
Einige neue Funde der Virovitica-Gruppe von Gačište bei Virovitica
- BORIS ILAKOVAC
On the Location of the Roman Forum in Salona
- REMZA KOŠČEVIĆ
Roman Provincial Metal Objects: A Contribution to Knowledge of Their Form
- MARIJA BUZOVIĆ
The Poetess Sappho with the Muses on a Mosaic from Solin
- BRANKA MIGOTTI
The Early Christian Episcopal See of Scardona (Skradin)
- ŽELJKO TOMIČIĆ
Neuere Erforschung der Bijelo Brdo-Kultur in Kroatien

Professional papers

- SNJEŽANA VASILJ
A coin of Oite from Ošanići
- HERMINE GÖRICKE–LUKIĆ
Beiträge zur Kenntnis der numismatischen Topographie Baranyas
- TAJANA SEKELJ IVANČAN
An Analysis of Toponyms at Mediaeval Archaeological Sites in Northern Croatia

Prikazi

MARIJA BUZOV

165 DR. ANTE ŠONJE

Putevi i komunikacije u prehistoriji i antici na području Poreštine i njihov odnos prema ostalim prometnim vezama u Istri, Poreč – Pazin 1991, str. 115, s 22 ilustracije

166 Diadora, sv. 12, Zadar 1990, stranica 417, zajedno s tablama, crtežima, planovima i kartama

170 DR. ANTE ŠONJE (1917–1981)

170 Bibliografija Ante Šonje (1953–1981)

175 Kratice

Book Reviews

Besprechungen und Anzeigen

Abbreviations/Abkürzungen

**Izvorni
znanstveni
radovi**

Kulturni predmeti starčevačke kulture u sjevernoj Hrvatskoj

Kultgegenstände der Starčevo-Kultur in Nordkroatien

Izvorni znanstveni rad
Prapovijesna arheologija
*Original scientific paper
Prehistoric archaeology*
UDK 903.26 (497.13) "634"
Primljeno/received 20.06. 1992.

Dr. KORNELIJA MINICHREITER
Institut za arheologiju u Zagrebu
Avenija Vukovar 68
HR – 41000 Zagreb

U radu se po prvi put u potpunosti obrađuju kulturni predmeti starčevačke kulture u sjevernoj Hrvatskoj. Do sada je otkriveno 16 kulturnih predmeta: životinjska plastika, žrtvenici, kulturna svjetiljka i amajlija, koji pripadaju linear A, linear B, linear C i spiraloid B stupnju. Pri opisu i analizi kulturnih predmeta prikazana su i starčevačka naselja, s točnom naznakom mjesta gdje su oni nađeni. Među kulturnim predmetima najbrojniji su žrtvenici s četvrtastim recipijentom, pa njihov razvoj možemo pratiti skoro kroz sve faze razvoja starčevačke kulture. Analiza dosad otkrivenih kulturnih predmeta pokazala je da su žrtvenici i statuete autohtonog podrijetla, dok je žrtvenik kulta Božice majke domaće izradbe po uzoru na starije primjerke u Vojvodini. Kulturni predmeti obrađeni u ovom radu samo su dio osnovne građe koja je neolitičkom čovjeku služila prigodom njegovih obreda.

Arheološka grada koja dokumentira duhovnu kulturu neolitičkog stanovništva sjeverne Hrvatske malobrojna je u odnosu na sveukupnu keramičku i kamenu produkciju. Glavni su razlog skromna arheološka istraživanja, u kojima su otkriveni svi dijelovi zemuničkih nastambi. Posljednjih 15 godina, u sjevernoj su Hrvatskoj provedena arheološka iskopavanja na većim površinama, pa je u tri starčevačka naselja (Vinkovci, Pepelana i Zadubravlje) otkriveno 12 kulturnih predmeta, koji zajedno s četiri otprije poznata: iz Sarvaša, Vučedola i Kaniške Ive, čine još skroman inventar starčevačkih žrtvenika i kulturne plastike u sjevernoj Hrvatskoj.

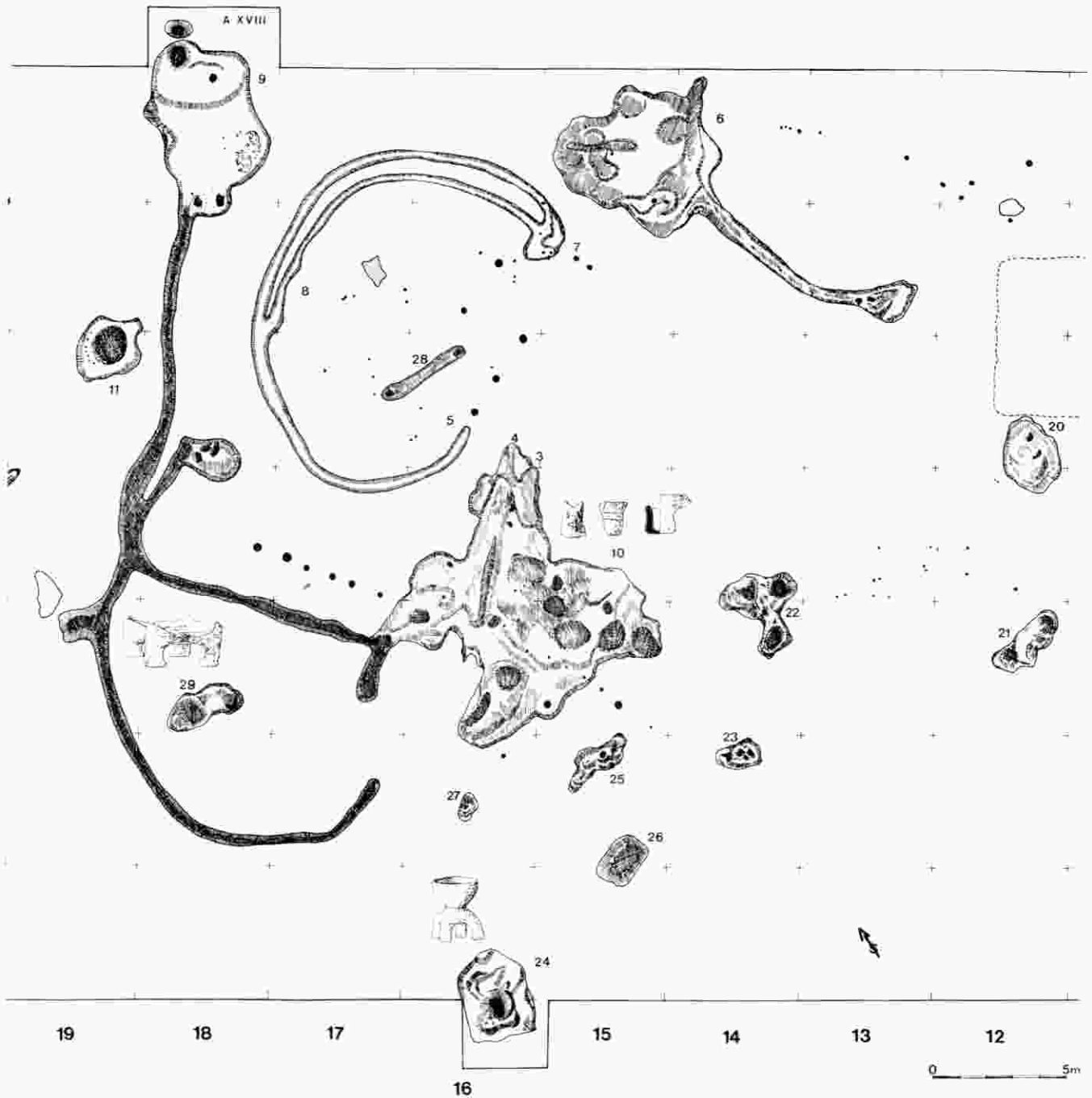
Kulturni predmet u starčevačkim naseljima jesu statuete, žrtvenici, kulturne svjetiljke i amajlije, i obvezatan su kućni inventar u svim razvijenim fazama ove kulture. Prema kronološkoj podjeli S. DIMITRIJEVIĆ (DIMITRIJEVIĆ 1979: 237), korigiranoj od K. MINICHREITER (MINICHREITER 1992: 53–54), kulturne predmete možemo poraspodijeliti u faze: linear A, linear B, linear C i spiraloid B. Nedostatak kulturnih predmeta iz faze spiraloid A posljedica je tek nedavno istražene male površine starčevačkog naselja u Kneževim Vinogradima u Baranji (ŠIMIĆ 1986: 16–17; ŠIMIĆ 1986a: 35–36), gdje se u budućim arheološkim istraživanjima realno može očekivati otkrivanje ove vrste keramičkih predmeta među kućnim inventarom. Zbog njihove malobrojnosti, o starčevačkim kulturnim predmetima pisalo se uglavnom u okviru neolitičke ili sveukupne prapovijesne kulturne plastike (SCHMIDT 1945; BRUKNER 1968; KLITZIAN 1944. i 1947; SREJIOVIĆ 1969; TASIĆ 1973; GARAŠANIN 1973; DIMITRIJEVIĆ 1979; GARAŠANIN 1979; KARMANSKI 1968, 1977, 1979, 1989, TEŽAK–GREGL 1991).

Velika terenska istraživanja u istočnoj, srednjoj i zapadnoj Slavoniji otkrila su posve nove spoznaje o razvoju starčevačke kulture na našem tlu (MINICHREITER 1992: 53–54), te omogućila prikaz kulturnih predmeta skoro kroz sve njezine kronološke faze:

1. pretklasična faza – LINEAR A
Zadubravlje (1 plastika i 3 žrtvenika)
2. ranoklasična faza – LINEAR B
Sarvaš (1 žrtvenik)
Vučedol (2 žrtvenika)
Vinkovci (1 statueta i mali ulomci žrtvenika)
3. kasnoklasična faza – LINEAR C
Pepelana (3 žrtvenika, 1 kulturna svjetiljka i 1 amajlija)
Kaniška Iva (1 žrtvenik)
– SPIRALOID B
Vinkovci (1 statueta i 1 žrtvenik)

Pretklasična faza – linear A

Sjeveroistočno od mjesta ZADUBRAVLJE, na 392. kilometru autoceste Zagreb – Slavonski Brod – Lipovac, istraženo je tijekom 1989. i 1990. na površini od 6.200 m² neolitičko naselje koje pripada pretklasičnoj fazi starčevačke kulture – stupnju linear A (MINICHREITER 1992: 29–35). Lokalitet se nalazi na blago valovitoj ravnici šireg zaleda rijeke Save. S jugoistočne strane starčevačkog naselja teкао je potok Brezna, iz kojega su se stanovnici opskrbljivali pitkom vodom i ribom. Istraživanje velike površine terena omogućilo je otkriva-

Sl. 1. Situacijski plan srednjeg dijela starčevačkog naselja u Zadubravlju. Mjesto nalaza kulturnih predmeta je označeno strelicama. Precrtao K. RONČEVIĆ prema originalu M. GREGLA.

Abb. 1. Lageplan des mittleren Teils der Starčevo-Siedlung in Zadubravlje. Fundstelle der Kultgegenstände mit Pfeilen gekennzeichnet. Nachgezeichnet von K. RONČEVIĆ nach einer Originalzeichnung von M. GREGLA.

nje naseobinske cjeline, s pratećim objektima neophodnima u životu manje ljudske zajednice. Glavno obilježje ovoga naselja (pretpostavljamo da postoje i druga naselja istog načela) jest grupiranje radnih jama (radionica) i prostora prema vrstama djelatnosti i namjene (MINICHREITER 1992a, u tisku). U istočnom dijelu naselja spremala se i kuhala hrana, a u južnom se izradivala tkanina i drobili plodovi (tkalački stan i žrvnjevi), u središnjem su bile radionice za izradu kamenog alata, a u zapadnom lončari s keramičkim pećima (MINICHREITER 1992; sl. 12 i naslovna stranica).

Posebno je zanimljiv podatak da su i kulturni predmeti nađeni na jednom užem prostoru – na južnom sektoru središnjeg dijela naselja, gdje je locirana i najveća zemunica sa svojim pratećim objektima (Sl. 2). Ovo još jedanput potvrđuje spoznaje o starčevačkom naselju u Zadubravlju u kojem su objekti okupljeni teritorijalno prema vrsti namjene. Vjerojatno je stoga ne samo južni nego i cijeli središnji prostor starčevačkog naselja bio namijenjen održavanju kulturnih obreda.

U središnjem dijelu naselja bile su izgrađene dvije stambene zemunice s ogradenim dvorištima, a između

njih veliki ograđeni kružni prostor, koji je možda bio okupljalište stanovnika pri određenim obredima (MINICHREITER 1992: sl. 18, str. 51). Unutar stambenih zemunica bilo je ukopano nekoliko odijeljenih prostora ("soba") za zajednički boravak više članova zajednice (noću i za lošeg vremena). Vatrišta nisu nadena, a u obim je zemunicama istovrsna izdužena jama, u kojoj su bili tragovi gusto poredanih okomitih kolaca, pa pretpostavljamo da bi to moglo biti malo kućno svetište (VLADAR i LICIARDUS 1968: 273–283). U sjevernoj prostoriji zemunice 10, (istočno od kućnog svetišta, tj. ispred njega) nadena su tri kulturna predmeta: dvije različite noge (veća i manja) žrtvenika ili statue, i jedna životinjska glava (Sl. 2). Južna stambena zemunica (Sl. 1 – zemunica 10), imala je na zapadnoj strani ograđeno dvorište u kojemu su nadeni komadi kamenih žrvnjeva, glineni utezi od okomitog tkalačkog stana, te uz zapadnu ogradu malen žrtvenik na četirima zoomorfnim nogicama. S istočne i južne strane ispred zemunice je nadeno nekoliko manjih jama različite namjene. Dvije su jame bile ispunjene samo s gari, dok glede jama 22 i 24 ima nekih naznaka da su mogle služiti u kulturne svrhe (Sl. 1). U jami 24, koja je u svojem donjem dijelu bila ukopana do 1,70 m (promjer 0,50 m), u gornjem širokom dijelu (promjera oko 3,5 m) otkrivena je uz žrtvenik nakupina kućnog ljepe i gorenih komada zemlje, možda od nekog obrednog vatrišta ili male peći. Gornji je dio jame uslijed oranja zemljišta jako oštećen (jama se nalazi na obali nekadašnje rječice Brezne), pa se nije mogao rekonstruirati njezin prvobitni oblik. Druga mala jama ispred južne stambene zemunice jest jama 22 (Sl. 1), za koju pretpostavljamo da je bila namijenjena kulturnim obredima. Pravilno oblikovana, u vodoravnoj projekciji trolistna (s trima odijeljenim nišama), bila je ukopana do dubine od 0,60 m. Sve tri niše bile su obrubljene tankim slojem žute gline, a između niša stajala je pregrada od žute miješane gline. U središtu jame, između triju niša nadena je mala jamica (promjera 20 cm) od okomitog stupa. U nišama je bilo puno ulomaka grubog i finog posuda (slikanog),

životinjskih kosti (rog goveda, zubi, oklop kornjače) i mikrolita. U južnoj niši naden je četvrtast komad pečene gline, dimenzija 30 x 15 cm, debljine 5 cm, s pravilno utisnutom malom jamicom na sredini hrapave strane, dok je druga strana bila fino glačana. Nažalost ovaj se predmet pri iskopu raspao zbog svoje velike vlažnosti. Možda je to bio malen žrtvenik, ili predmet nepoznate namjene.

U starčevačkom naselju Zadubravlje otkriveno je 7.685 ulomaka keramičkog posuda, 5.274 komada kamenog oruđa, oružja, jezgri i nedovršenih alatki, te samo pet kulturnih predmeta, koji u okviru sveukupnog arheološkog materijala pripadaju pretklasičnoj fazi starčevačke kulture – stupnju linear A:

– noga (jama 10/SI, dubine 1,44 – 1,47 m), manjih dimenzija, sačuvane visine 3 cm (T.1.3), pripada najvjerojatnije jednom od dvaju tipova žrtvenika koji su nadeni u Zadubravlju. Na sebi ima dvije lagano urezane paralelne vodoravne linije;

– plastična glava psa (jama 20 SI, dubina 1,44 – 1,47 m), otkrivena nedaleko noge žrtvenika (MINICHREITER 1992: sl. 20,26 i T.21,6). Figura je manjih dimenzija (T. 1,2), sačuvane visine 5 cm, bez analogije, i za sada najstariji primjerak zoomorfne plastike u sjevernoj Hrvatskoj. U odnosu na antropomorfnu, zoomorfna je plastika rijetka pojava u starčevačkim naseljima, tako da su do sada otkrivena samo dva primjerka – u Zadubravlju i Kaniškoj Ivi (TEŽAK–GREGL 1991: 9, T. 6.1);

– noga (jama 10/SI, dubina 1,29 – 1,35 m), većih dimenzija očuvane visine 5,7 cm, promjera 4,5 cm (T. 1,1), koja bi mogla biti dio žrtvenika, ili je pak noga steatopigne figure – antropomorfne idoloplastike koja je mnogobrojna na lokalitetima u Vojvodini (KARMANSKI 1989: 1–4) te u Körös lokalitetima u Mađarskoj (KARMANSKI 1989: 3), gdje je nadeno oko 500 dijelova takvih statueta. Prema okomitoj stratigrafiji starčevačkog naselja u Donjoj Branjevini, steatopigne figure pripadaju najstarijim slojevima, dok se u mladim javljaju stupaste statuete jednostavnijih oblika (KARMANSKI 1989: 2);

Sl. 2. Zadubravlje – zemunica 10. Mjesto nalaza kulturnih predmeta označeno je strelicom. Snimila: K. MINICHREITER.

Abb. 2. Zadubravlje – Wohnstätte 10. Fundstelle der Kultgegenstände mit Pfeil gekennzeichnet. Aufnahme: K. MINICHREITER.

– žrtvenik s četvrtastim recipijentom i izvučenim rubom poput ograde, na četirima zoomorfnim nogama (sonda E-19, dubina 1,64), malih dimenzija, tj. 11,2 x 9 cm i visina 5,5 cm (T. 1, 4–4a), naden je u zapadnom dijelu dvorišta zemunice 10, uz samu ogradu (MINICHREITER 1992: sl. 20,24 i T. 21,11). Žrtvenik je rekonstruiran, jer je jedna noga nedostajala. Ovaj tip žrtvenika nalazimo u sve tri faze linear A, B i C, pa možemo pratiti njegov razvoj od najjednostavnijih oblika, s ravnim rubom ograde, preko plastičnih izbočina na uglovima ruba ograde iz Sarvaša, dakle linear B (T. 2,1), do trećeg s životinjskim glavama na sva četiri ugla, iz Kaniške Ive – dakle kasni linear C (T. 5,1). Jednostavnom žrtveniku iz Zadubravlja dalje analogije nalazimo na ranoneolitičkom lokalitetu Dolno Trnovo u Makedoniji (KUZMAN, SIMOSKA i KITANOSKI 1989: 38–39, sl. 2), što upućuje na njegovu veliku rasprostranjenost u kulturnom kompleksu starčevačke kulture;

– žrtvenik s polukuglastom posudicom na četiri lučno savijene noge, malih dimenzija, očuvane visine 6 cm (T. 1,5–5a), naden je u najgornjem sloju jame 24, koja je možda bila žrtvena jama (MINICHREITER 1992: sl. 20,25 i T. 21,10). Žrtvenik je rekonstruiran, jer je naden samo njegov donji dio. Ovaj tip žrtvenika naden je na lokalitetu Vučedol kod Vukovara (datirano u fazu linear B), a istovrsne nalazimo u velikom broju na lokalitetima Körös kulture u Vojvodini (KARMANSKI 1979: T. XXXVIII, 1) i Madarskoj (KUTZIAN 1947, T. IV,1, te dalje analogije T. XXX, 1–11 i T. XXXVI, 8–12). Na lokalitetu Donja Branjevina možemo pratiti razvojni put ovog tipa žrtvenika kroz četiri horizonta naselja: III', II', II'b i I'a, što je istovremeno sa stupnjevima linear A i B u sjevernoj Hrvatskoj. Osim toga S. KARMANSKI ističe da su lučno savijene noge posebna karakteristika žrtvenika u fazama Körös I i Donja Branjevina III'–II' (KARMANSKI 1986: tipološka tabela iza str. 30 i str. 40), što bi moglo biti istovremeno s našim stupnjem linear A (Zadubravlje) i linear B (Vučedol) u sjevernoj Hrvatskoj (MINICHREITER 1992: 43).

Ranoklasična faza – linear B

Prapovijesni tell "Gradac" – "Vlastelinski brijeg" u SARVAŠU, smješten je na staroj desnoj obali Drave, petnaestak km istočno od Osijeka. Samo 9 km nizvodno Drava se ulijeva u Dunav, stoga Sarvaš pripada bližem zaleđu Dunava. Veliki tell, dimenzija 175 x 185 m, visine 15 m, nastao je kontinuiranim naseljavanjem kroz sva razdoblja prapovijesti. Prvi starčevački nalazi otkriveni su 1942. i 1943. g. za arheološka iskopavanja pod vodstvom njemačkog arheologa R.R. SCHMIDTA (SCHMIDT 1945: 1975, 1978–180, 184–186). U najnižim slojevima otkriveni su ostaci starčevačkog naselja. Terenska je dokumentacija na žalost izgorela u vlaku za vrijeme II. svjetskog rata, tako da mnogobrojnu keramiku možemo samo stilski analizirati. Među starčevačkom keramikom iz Sarvaša¹, koja po svojim stilskim obilježjima pripada stupnjevima

linear B i girlandoid, prema klasifikaciji S. DIMITRIJEVIĆA (MINICHREITER 1992: 21–22 i T. 10) ističe se:

– žrtvenik s četvrtastim recipijentom, izvučenim rubom s plastičnim rogolikim protomama na uglovima, na četiri zoomorfne noge, dužine 15 cm (?), visine 6 cm (T. 2,1). Za ovaj primjerak žrtvenika (SCHMIDT 1945: sl. 74,3) S. DIMITRIJEVIĆ navodi da je "neobičan tip žrtvenog stolića" (DIMITRIJEVIĆ 1979: 246) zbog toga što još nisu bili otkriveni žrtvenici istog tipa u Pepelanama i Zadubravlju. Rekonstrukcija žrtvenika iz Sarvaša izvedena je nespretno, pa već S. DIMITRIJEVIĆ primjećuje da je recipijent previše izdužen. Usporedbom s istovrsnim žrtvenicima u Zadubravlju i Kaniškoj Ivi možemo pretpostaviti da je recipijent oblikom bio bliži kvadratu negoli izduženom pravokutniku. Inače valja naglasiti da je žrtvenik iz Sarvaša s izvučenim rubom (plastičnim protomama) na uglovima lijep primjerak prijelaznog tipa žrtvenika od najjednostavnije oblikovanog recipijenta s glatkim obodom do istaknutih životinjskih protoma na uglovima.

Lokalitet "Gradac", "Streimov vinograd" i "Karasićev vinograd" na VUČEDOLU, smješten je na visokoj desnoj obali Dunava, oko 6 km istočno od Vukovara. Arheološka istraživanja obavljena su u nekoliko etapa:

– 1938. g. njemački arheolog R.R. SCHMIDT na dubini od 3,40–4,00 m otkrio je starčevački horizont (SCHMIDT 1945: 6);

– 1967. g. na lokaciji "Karasićev vinograd" S. DIMITRIJEVIĆ je našao ispod badenskog horizonta starčevačke nalaze;

– od 1981. – 1989. A. DURMAN provodi višegodišnja sistematska arheološka istraživanja na lokacijama "Gradac, Kukuruzište Streim i Vinograd Streim" (DURMAN i FORENBAHER 1989: 33–36). Otkriven je starčevački zemunički objekt 4 x 3,3 m, u vodoravnoj projekciji poput osmice.

Prigodom prvih iskopavanja 1938. nadeni su:

– dva žrtvenika na četiri noge s polukuglastom posudom na postamentu (T. 2,2–3). Visina djelomično sačuvanog žrtvenika jest 5,4 cm a visina potpuno sačuvanog 14 cm (SCHMIDT 1945: T.19:2,3). Ovaj tip žrtvenika pratimo u starčevačkoj kulturi još od stupnja linear A. Zbog malobrojnosti nalaza teško je za sada prikazati njegov razvojni put kao na istovrsnim žrtvenicima u Vojvodini, no možemo uočiti da žrtvenici u fazi linear B imaju vitkiji i izduženiji vrat negoli žrtvenici faze linear A.

Unutar gradske zone VINKOVACA izvršena su na nekoliko lokacija velika zaštitna arheološka istraživanja (ISKRA–JANOŠIĆ 1984: 143–151). Na lokacijama "Tržnica", hotel "Slavonija", robna kuća "Zvijezda", "Jugobanka", potok Ervenica i "Pjeskana", nadeni su ostaci velikog

1 U knjizi "Die Burg Vučedol" R.R. SCHMIDT navodi da je starčevački horizont u istraženom dijelu tella bio od 8,20 do 6,80 m, što je vrlo debeo horizont za samo jedan ili dva starčevačka stupnja, pa se prigodom budućih arheoloških iskopavanja ne isključuje mogućnost otkrivanja više faza starčevačke kulture.

starčevačkog naselja koje se prostiralo na povišenom priobalnom pojasu Bosuta u južnom dijelu današnjih Vinkovaca.

Na lokalitetu "Tržnica", gdje je 1951. velik dio uništen (níveliran) građevinskim radovima, S. DIMITRIJEVIĆ je 1962. iskopao probnu sondu. Na istoj lokaciji radovi su se nastavili iskopom velike površine za hotel "Slavonija" tijekom 1977. i 1978. g. (MINICHREITER 1992: 24–25). Na ovoj lokaciji otkriven je mikrorajon starčevačkog naselja sa sjevernom i južnom zonom zemunica. Jedino na ovoj lokaciji u Vinkovcima nadene su glinene figure – stupaste statuete i to iz faze linear B i spiralooid B (po S. DIMITRIJEVIĆU), poput stupaste statuete (T. 2,4) visine 6,8 cm (DIMITRIJEVIĆ 1979: T. XLI, 6), s lagano naznačenim grudima, nosom i očima izvedenima s dvije urezane vodoravne linije. Kosa je izvedena kao i oči od urezanih paralelnih linija, složenih u cik-cak, a tijelo se prema dolje lagano proširuje. Stupasti su idoli karakteristični za starčevačku kulturu, premda su do sada nađeni u mnogo manjem broju negoli žrtvenici. Najstariji primjerci stupastih idola nađeni su u Vojvodini, na lokalitetu Obrež (BRUKNER 1968: 46–48, T. III/1), a datirani su po D. GARAŠANIN u IIa fazu, koja bi mogla biti vremenski paralelna s našom fazom linear B (MINICHREITER 1992: sl. 26).

Kasnoklasična faza – linear C

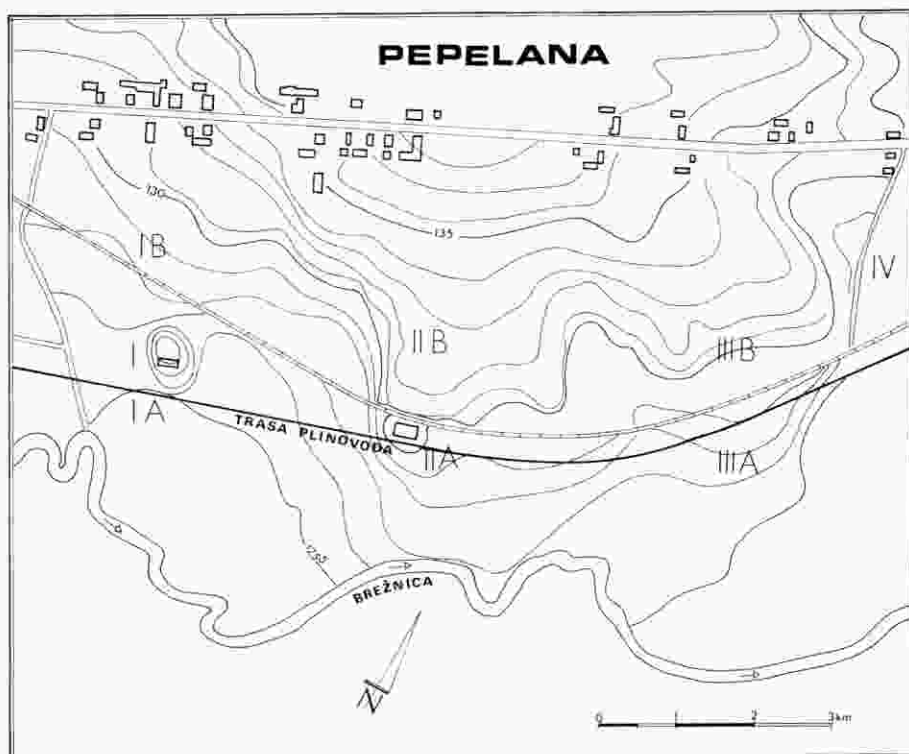
PEPELANA se nalazi oko 20 km jugoistočno od Virovitice (Sl. 3), u dolini rijeke Brežnice, na prijevoju Bilogore, koji spaja Podravinu i Posavinu. U južnom dijelu sela Pepelana na najnižim obroncima Bilogore obavljena su

tijekom 1985. godine zaštitna arheološka iskopavanja na trasi plinovoda Suhopolje–Pepelana (MINICHREITER 1992: 17–20). Prapovijesno naselje sastoji se od velikog tella s 8 stambenih horizonata, koji pripadaju neolitik i eneolitik (MINICHREITER 1990: 19–38), te od starčevačkog naselja u dužini od 1 km na dvama izduženim brežuljcima uz riječicu Brežnicu (MINICHREITER 1990a: 17–40).

U starčevačkom naselju na lokaciji IIa (Sl. 4) otkriven je dio višecelijske starčevačke zemunice u dužini od 25m i širini od 10 (15) m. Zemunica je imala oblik okrenutog slova "T" sa širokim južnim i središnjim prostorom, te istočnim, sjevernim i zapadnim krakovima. Zbog kosine terena zemunica je bila ukopana "dvoetažno" – s prizemljem i katom. U prizemlju je u istočnoj niši bilo veliko okruglo ognjište, a na sjevernoj strani hodnik iz kojega se u istoj visini ulazilo u istočni dio zemunice. Na sjevernoj strani hodnika bile su tri stepenice, koje su iz prizemlja vodile na kat, gdje su bile sjeverne i zapadne zemunične prostorije.

Sva četiri starčevačka neolitička kulna predmeta u Pepelanama (osim kulne svjetiljke, koja je nađena na površini istočno od istražene zemunice), nađena su na jednom mjestu, i to u sjevernom kraku velike zemunice uz sjeverni granični rub iskopa, na prostoru jame 25 (Sl. 4, strelica označuje mjesto nalaza):

– dio žrtvenika (jama 25, sonda IIA/12–SI, dubina 1,00–1,20 m) sačuvane visine 6,5 cm (T. 3,4). Sačuvan je dio noge i ugao četverokutnog recipijenta s urezanim kosim paralelnim linijama i utisnutim okomitim nizom jamica na uglu. Jamice su utisnute vrhom prsta a linije urezane vjerojatno drvenim štapićem. Gornji rub recipijenta nedostaje, no ovaj sačuvani dio (ugao reci-

Sl. 3. Situacijski plan Pepelana. Lokalitet je zbog svoje prostranosti podijeljen na sektore: I označava tell a IIa položaj iskopa zemunice. Prečrtao K. Rončević.

Abb. 3. Lageplan von Pepelana. Die Fundstelle ist ihrer Geräumigkeit wegen in Abschnitte verteilt: I bezeichnet die Lage der Wohnstättenausgrabung tell a II A. Nachgezeichnet von K. Rončević.

pijenta pod pravim kutom) svakako spada u grupu žrtvenika s četverokutnom osnovicom;

– dio plitke posude (tava) vjerojatno isto tako pripada žrtveniku (jama 25, sonda IIA/12–SI, dubina 0,40–0,60 m), sačuvane dužine 10 cm i visine 4 cm (T. 3,1), iste je izradbe i fature kao gore opisani žrtvenik, čak ima po sebi iste ukrase, tj. urezane paralelne linije i utisnuti niz jamica (vodoravno i okomito) po rubovima. Ova posuda je također imala četverokutan recipijent. Noge nisu nade- ne, a možda su bile na dijelovima koji nedostaju.

Ova dva primjerka žrtvenika svojim ukrašavanjem potvrđuju vremensku pripadnost kasnoklasičnim fazama starčevačke kulture.

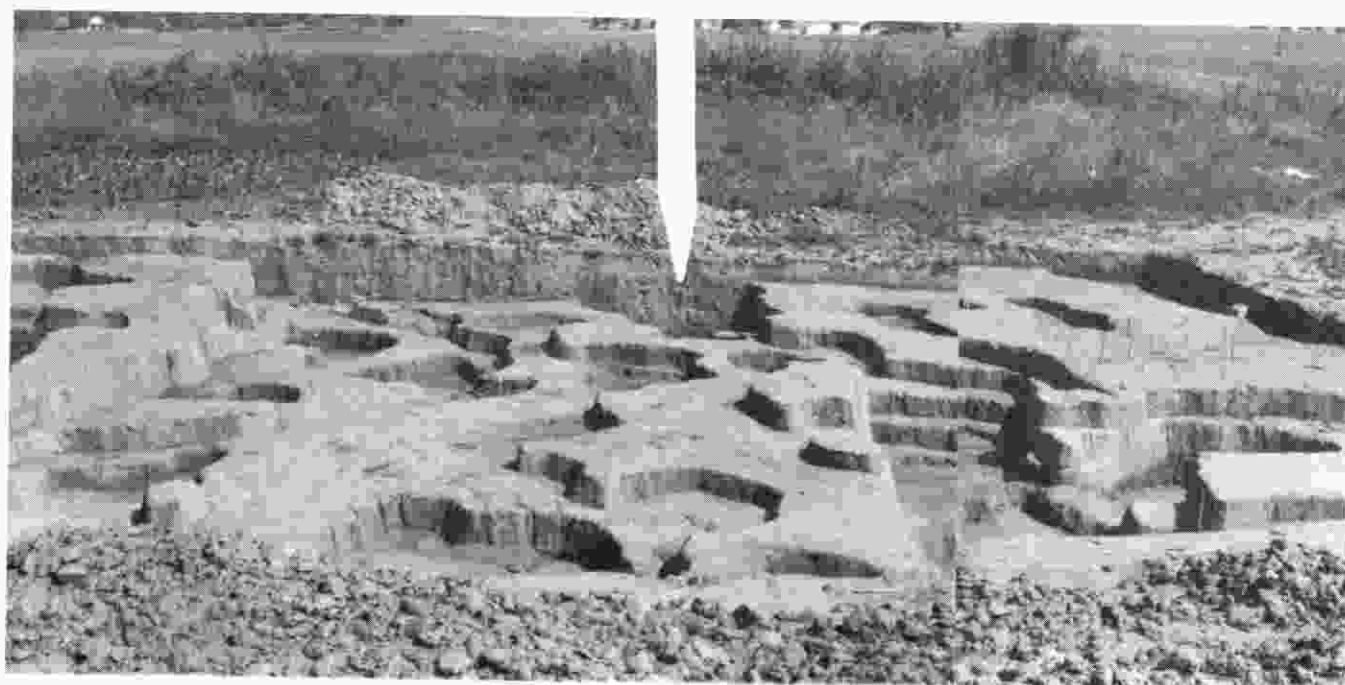
Urezane linije pojavljuju se, osim na žrtvenicima, i kao ukras (u malom postotku) na gruboj keramici Pepelana (MINICHREITER 1990a: 22, T. 5, 18). Ovu vrstu ukrašavanja možemo pratiti od stupnja linear A: plitko urezane linije na keramici Zadubravljja (MINICHREITER 1992: T. 4,2) do Pepelana, gdje su već duboko urezane nekim instrumentom (štapčićem).

Polukuglasta posudica na četirima čepastim nožicama – vjerojatno kulna svjetiljka (površinski nalaz oko 60 m istočno od zemunice na položaju IIA), visine 7 cm, promjera 11 cm (T. 3,3), za sada je jedini primjerak naden u sjevernoj Hrvatskoj (MINICHREITER 1992: T. 8,6). Ovaj oblik često susrećemo u mađarskim nalazištima Körös kulture, a naš je primjerak iz Pepelana najvjerojatnije import iz susjednih mađarskih nalazišta. Na arheološkom materijalu iz Pepelana vidljiv je jak utjecaj Körös kulture, što je i logično s obzirom na međusobnu udaljenost starčevačkih (južno od Drave) i Körös naselja

(sjeverno od Drave) od svega 30–tak km. Namjena tih posudica još nije u potpunosti razjašnjena, no I. KUTZIAN pretpostavlja da su one služile kao kulne svjetiljke pored kućnih žrtvenika (KUTZIAN 1947: 5 i 1944: T. XXXII–XXXIV).

Keramički predmet, vjerojatno amajlija (sonda IIA/12, zapad, dubina 0,20–0,40 m) sačuvane visine 5 cm (T. 3,2), dosta oštećen, pa je o njemu teško reći nešto više. Možda bi se mogle naći daljnje analogije u amajlijama iz Bogojeva (KARMANSKI 1977: T. VIII–X), koje su vremenski nešto starije od našega primjerka. S obzirom da nemamo dovoljno elemenata za pouzdane analogije, ostavljamo za sada ovaj primjerak nedefiniranim.

Dio žrtvenika (jama 25, sonda IIA/12/SI, dubine 0,40–0,60 m), a dimenzije sačuvanog dijela recipijenta jesu: 30 cm x 11 cm, visine 11 cm (T.4), fine izradbe, koji je za sada jedinstveni primjerak ove vrste u sjevernoj Hrvatskoj. Očuvana je samo polovica srednjeg dijela, koji ima na sredini velik otvor uzdignut iznad postolja (MINICHREITER 1990a: sl. 4). Žrtvenik je četvrtaste osnovice, s utisnutim nizom plitkih jamica srednjeg (okomitog) dijela, koji prelazi u vrat. Ugao je malo istaknut, a na vratu su dvije paralelne okomite linije, koje se spuštaju do rubnog ukrasa. U sredini žrtvenika je širok otvor (vrat). Premda je sačuvana samo četvrtina žrtvenika, uočljiva je njegova sličnost s žrtvenicima srednjeg neolitika u sjevernoj Makedoniji (Sl.5); riječ je o nalazu u kući starčevačkog naselja "Cerje" kod Govrleva, oko 15 km jugozapadno od Skopja u Makedoniji² (BILBIJA 1986: 35–36). U kući 2 iz horizonta Anzabegovo–Vršnik IV faze nade- na je keramička statueta Velike majke praroditeljice. Naš

Sl. 4. Pepelana – zemunica na položaju IIA. Strelica označava mjesto nalaza kulturnih predmeta u sjevernom kraku zemunice. Snimila: K. MINICHREITER

Abb. 4. Pepelana – Wohnstätte in Stellung IIA. Pfeil deutet auf die Fundstelle der Kultgegenstände im nördlichen Flügel der Wohnstätte hin. Aufnahme: K. MINICHREITER.

Sl. 5. Žrtvenik Božice – majke nađen u "Cerju" kod Govrleva, nedaleko Skopja u Makedoniji. Snimio: M. BILBA.

Abb. 5. *Opferaltar der Muttergöttin, aufgefunden in Cerje bei Govrlevo, unweit von Skopje in Mazedonien. Aufnahme: M. BILBA.*

nalaz iz Pepelana vjerojatno pripada ovom tipu žrtvenika, a okomito urezane linije na ledima prema vratu mogle bi biti ukras na njezinoj odjeći. Pojava ovog tipa žrtvenika za sada je jedinstvena na našem području, no ona upućuje na kontakte i djelomičnu istodobnost Anzabegovo – Vršnik faze IV sa Starčevom IIb/III (prema D. GARŠANIN, vidi GARŠANIN 1979: 212), što bi vremenski odgovaralo našem stupnju linear C u sjevernoj Hrvatskoj (MINICHREITER 1992: str. 52 kronološka tabela). Kult Velike majke praroditeljice bio je rasprostranjen i na području današnje Vojvodine, što potvrđuju i nalazi dijelova ovih žrtvenika na lokalitetima starčevačke kulture u Bačkoj³. Žrtvenik iz Pepelana fine je izradbe i tanjih stijenki, no među kućnom keramikom nalazimo posude iste kvalitete. Na temelju svega iznesenog skloniji smo pretpostavci da je ovaj žrtvenik izradila domaća radionica po uzoru na uvozne primjerke.

KANIŠKA IVA nalazi se oko 5,5 km južno od Garešnice, na najzapadnijem dijelu rasprostiranja starče-

vačke kulture. Tijekom 1978. izvršeno je probno sondiranje, tijekom kojega su otkrivene zemunice s korenovskom i starčevačkom keramikom (TEŽAK–GREGL 1991: 2). Jama 6, u tlocrtu nepravilnog trolisnog oblika, dimenzija 8,5 x 6 m, dubine 1,45 m, sadržavala je najveći postotak starčevačke keramike (TEŽAK–GREGL 1991: 6–9). Na rubovima su bili formirani prilazi, a na sjeverozapadnoj strani uski niz stepenica. Unutar zemunice nađeno je ognjište, pa T. TEŽAK–GREGL zaključuje da bi taj objekat mogao biti stambeni. U opisu starčevačke keramike iz Kaniške Ive⁴ T. TEŽAK–GREGL navodi da su na slikanoj keramici pravolinijski motivi; nema spirale, a među grubom keramikom nije zastupljen ni kanelirani barbotin ni bikonitet. Iako u svojoj prvoj ocjeni T. TEŽAK–GREGL pripisuje ovaj materijal stupnju spiraloid B (TEŽAK–GREGL 1991: 6), kako ga je opredijelio i S. DIMITRIJEVIĆ, tijekom daljnje analize upućuje na novo uvrštavanje ovih nalaza u sklopu stupnja linear C, prema klasifikaciji K. MINICHREITER (TEŽAK–GREGL 1991: 7). Stupanj linear C je

2 Zahvaljujem se kolegi MILOŠU BILBI iz Gradskog muzeja u Skopju što mi je dopustio objavu fotografija žrtvenika.

3 U stalnom postavu Muzejske zbirke u Odžacima (Bačka) među starčevačkom keramikom izloženi su i dijelovi žrtvenika koji, prema ocjeni M. BILBA, sigurno pripadaju kultu Božice Majke.

4 Starčevački nalazi iz Kaniške Ive nisu objavljeni a T. TEŽAK–GREGL ih samo usputno spominje zajedno s prikazom dvaju slikanih ulomaka i žrtvenika.

nakon otkrića Pepelana izdvojen kao poseban stupanj razvoja starčevačke kulture u zapadnoj Slavoniji, koji je trajao istodobno sa stupnjem spiralooid A i, možda, spiralooid B u istočnoj Slavoniji (MINICHREITER 1990a: 24). Z. MARKOVIĆ pri analizi starčevačkih nalaza iz Kaniške Ive također datira ovaj materijal u ranije faze starčevačke kulture (MARKOVIĆ 1989: 63). Prema našoj ocjeni, skloniji smo dosadašnji materijal iz Kaniške Ive uvrstiti u stupanj linear C ili završetak stupnja linear A, možda linear A2, jer već u svojim ranim radovima o starčevačkoj kulturi S. DIMITRIJEVIĆ naglašuje mogućnost produženog trajanja pojedinih razvojnih stupnjeva na određenim područjima (DIMITRIJEVIĆ 1974:72), te ukazuje na regionalnu podvojenost unutar slavonskog teritorija, što su lokaliteti zapadne Slavonije i potvrdili.⁵

Među starčevačkom keramikom u Kaniškoj Ivi nađen je i jedan kulni predmet:

– žrtvenik na četirima čepastim nogama s četverokutnim recipijentom i životinjskim protomama na uglovima, nađen u jami 6, dimenzija 10 x 10 cm, visine 8,5 cm (T. 5,1). Žrtvenik ima starčevačku fakturu i tipičnu četverokutnu osnovicu, dok su životinjske protome slične ranim vinčanskim, do sada se i držalo da su radene prema vinčanskim uzorima (TEŽAK–GREGL 1991: 6–8). Otkriće figure psa u Zadubravlju (T. 1,2), datirano u stupanj linear A, koja je možda bila dio žrtvenika, ukazuje na mogućnost drugačijeg razvoja žrtvenika na području srednje i zapadne Slavonije. Nalazimo naime sve više elemenata da razvoj vinčanskih žrtvenika pratimo od starijih starčevačkih uzora, a ne da tvrdimo kako su starčevački izrađeni po uzoru na vinčanske.

Kasnoklasična faza – spiralooid B

Na lokalitetu "Trznica" u VINKOVcima otkrivene su tijekom radova u starčevačkom naselju glinene figurice – stupaste statuete – i žrtvenik, koji po svojim karakteristikama pripadaju fazi spiralooid B (DIMITRIJEVIĆ 1979: 253, T. XLII, 2 i 3);

– stupasta statueta (T. 5,2) od koje je sačuvan samo gornji dio, tj. glava, većih je dimenzija (visina 5,6 cm) negoli statueta iz horizonta linear B (T. 2,4), premda pripada istom tipu. Kosa i oči stilizirani su i označeni urezanim linijama, što podsjeća na urezivanje u drvetu, pa je posve realno pretpostaviti da su prve statuete starčeva-

čke kulture bile izrađene od drveta (KARMANSKI 1989: 2). Stupaste idole nalazimo u svim fazama rano i kasnoklasičnih starčevačkih naselja na širem balkanskom području, pa se može ustvrditi da su oni autohtonog podrijetla (GARAŠANIN 1979: 130);

– u sjevernoj zoni naselja na "Trznici" nađen je veći broj žrtvenika koji pripadaju spiralnom horizontu Vinkovaca (DIMITRIJEVIĆ 1979: 253). S. DIMITRIJEVIĆ navodi da ih ima s otvorom u četvrtastom postamentu, u koji se mogla staviti zdjela.⁶ Zbog nedostupnosti materijala nismo u mogućnosti ocijeniti je li zaista posrijedi otvor u sredini žrtvenika (otvor s obodom), ili je to žrtvenik s figurom Božice Majke;

– u južnom dijelu "Trznice" nadena su dva žrtvenika vinčanskog tipa, koji su kao import doneseni u Vinkovce u završnoj fazi trajanja starčevačkog naselja (DIMITRIJEVIĆ 1979: 254, T. LXII,3). Ovaj žrtvenik (T. 5,3) ima trokutast recipijent na malim niskim nogama, a na uglovima stilizirane protome. Visina mu je 5,6 cm, a dužina jedne stranice 15 cm. Recipijent je ukrašen duboreznim urezivanjem. Presjek je potpuno crn, pa ga stilski i prema položaju nalaza (iznad zemunice Z) S. DIMITRIJEVIĆ s pravom ubraja u vinčanske žrtvenike.

Premda su starčevačka naselja u sjevernoj Hrvatskoj siromašna kulturnom plastikom, dosadašnji nam nalazi omogućuju određeno praćenje razvitka pojedinih njihovih oblika.

Životinjska plastika iz Zadubravlja (T. 1,2) i životinjske protome na žrtveniku u Kaniškoj Ivi (T. 5,1) za sada su jedini primjerci zoomorfne plastike u sjevernoj Hrvatskoj, pa će se o njihovoj rasprostranjenosti moći nešto više reći na temelju budućih arheoloških istraživanja.

Žrtvenik s četvrtastim recipijentom i izvučenim rubom poput ograde nalazimo u mnogim starčevačkim naseljima (Zadubravlje, Sarvaš, Pepelana, Kaniška Iva, Vinkovci) kroz sve faze razvoja, što dokazuje da je ovaj tip žrtvenika karakterističan za stariji neolitik cijeloga balkanskog prostora. Prije istraživanja u sjevernoj Hrvatskoj žrtvenici ovoga tipa bili su poznati u srednjem Podunavlju (STANKOVIĆ 1986: 14), u Makedoniji i Trakiji (GIMBUTAS 1976: 153, fig. 107). S tog temelja S. STANKOVIĆ ispravno pretpostavlja da je ovaj tip žrtvenika vinčanska kultura preuzela iz starčevačke (STANKOVIĆ 1986: 14–15). I najnoviji nalazi u sjevernoj Hrvatskoj to potvrđuju. Osim toga na našem području možemo pratiti njegov

5 Analizirajući starčevačke lokalitete u sjevernoj Hrvatskoj primjetili smo da se lokaliteti stupnja linear A prostiru do šireg područja Slavenskog Broda (srednja Slavonija). Naselja stupnja linear B izgrađuju se samo na području istočne Slavonije, dok su lokaliteti stupnja linear C otkriveni na terenu zapadne Slavonije. Možda u zapadnom dijelu Slavonije linear C nastupa odmah nakon stupnja linear A te traje još u vrijeme stupnja spiralooid A u istočnoj Slavoniji. Površinski nalazi u Pepelanama, nađeni oko 500 m istočno od istražene zemunice na lokaciji IIA, sa spiralnim i polikromno slikanim ornamentom, ukazuju na materijal faze spiralooid B. Možda je u zapadnoj Slavoniji linear C trajao za vrijeme stupnja spiralooid A i prve polovice spiralooid B, a zatim ga je naslijedio završetak stupnja spiralooid B. Buduća arheološka istraživanja u Kaniškoj Ivi pomoći će pri boljem datiranju ovoga zanimljivog nalazišta, koje ima elemente stupnja

linear C. Možda će se ovaj materijal u budućnosti moći datirati u rani stupanj linear C u zapadnoj Slavoniji. Arheološka istraživanja starčevačkih naselja u srednjoj i zapadnoj Slavoniji ukazala su na složenost razvoja ove kulture na području sjeverne Hrvatske. Isprva se držalo da je njezin razvoj jednostavan, no s obzirom na njezinu rasprostranjenost po cijeloj Slavoniji, svaka zemljopisna cjelina pokazuje svoj specifičan razvoj, što će se pokazati i kao konstanta u svim kulturama prapovijesti, u kojima zapadni i istočni dio Slavonije kao regije imaju svoja posebna obilježja.

6 Žrtvenici nažalost nisu prikazani slikovno, a sav arheološki materijal iz Gradskog muzeja u Vinkovcima nedostupan je zbog izloženosti Hrvatske ratnoj agresiji.

razvojni put od najjednostavnijeg oblika, s ravnim rubom recipijenta, do onog ukrašenog životinjskim protomama na uglovima.

Žrtvenici s polukuglastom posudicom na četirima lučno savijenim nogama čest su inventar ranih starčevačkih naselja u Vojvodini (KARMANSKI 1968: 40), te Körös nalazišta u Vojvodini (KARMANSKI 1979: T. XXXVIII, 1) i Mađarskoj (KUTZIAN 1944: T. IV, 1). U sjevernoj Hrvatskoj oni su otkriveni također u raznim starčevačkim naseljima (faza linear A i B) pa bi se moglo za sada ustvrditi da je ovaj tip žrtvenika primjeren samo pretklasičnim i ranoklasičnim fazama ove kulture (T. 1,5 i T. 2,2–3). U vinčanskoj se kulturi ponovno javljaju žrtvenici ovog tipa a nešto izmijenjena oblika, s okruglim recipijentom na 4 nogice bez vrata (STANKOVIĆ 1986: 8–9, T. IX, X), i ukrašeni su u vinčanskoj maniri. Oni su oblikom bliži kulturnim svjetiljkama (T. 3,3), no u sebi imaju i elemenata žrtvenika s okruglim recipijentom ranih faza starčevačke kulture. Možda će se u budućim arheološkim istraživanjima naselja faza linear C, spiraloid A i B naći ovaj tip žrtvenika, pa će se tako moći povezati njegov razvoj tijekom svih faza starčevačke kulture, što bi bilo logično s obzirom na njegovu zadnju pojavu u ranim vinčanskim naseljima.

Namjena žrtvenika još uvijek nije sasvim razjašnjena. Neosporno je da su oni služili kao kućni žrtvenici u zemunicama. Zanimljivo je objašnjenje S. STANKOVIĆA, koji pretpostavlja da se glavni žrtveni obred obavljao na određenom mjestu u naselju, zatim je svaka obitelj uzimala dio žrtve i stavljala u mali žrtvenik što ga je držala u kulturnom prostoru zemunice (STANKOVIĆ 1986: 12).

Polukuglasta posuda na četirima čepastim nogicama (T. 3,3) za sada je nađena samo u Pepelanama, no ne isključujemo mogućnost da bude pronađena i u drugim starčevačkim naseljima. Ove su posudice čest inventar mađarskih nalazišta Körös kulture, a KUTZIAN pretpostavlja da su služile kao kultne svjetiljke pored kućnih žrtvenika (KUTZIAN 1947: 5, i 1944: T. XXXII–XXXIV).

Stupasti idoli (T. 2,4 i T. 2,5), baš kao i žrtvenici, tipični su kulturni predmeti starčevačke kulture na balkanskom prostoru. Jedina dva primjerka statueta nađenih u Vinkovcima (faza linear B i spiraloid B), pripadaju tipu Obrež (DIMITRIJEVIĆ 1979: 253), a javljaju se u okviru klasičnih faza starčevačke kulture. Statuete imaju stupast oblik. Oči i kosa su naznačeni urezanim linijama, a nos i grudi malo ispupčeni. Namjena ovako stiliziranih ljudskih figura ostat će još dugo nedefinirana, no pretpostavlja se da su služile kao pomagala pri kultu kod primitivne magije i određenih rituala neolitičkih zemljoradničkih kultura (TASIĆ 1973: 36). Stilizirane figure nisu mogle označavati neko određeno božanstvo, nego su bile apstraktni predmet, koji svojim standardnim shemama ostaje u neizmijenjenu obliku tijekom cijelog razvojnog puta starčevačke kulture. Početkom vinčanske kulture one sve više dobivaju prave ljudske oblike, tako da su sve više prepoznatljivi pojedini dijelovi tijela. Stupasti idoli

nastali su već u početnim fazama starčevačke kulture i bili su vjerojatno izrađeni od drveta (urezane oči i kosa). Stilizirano stupasto tijelo, koje zadržava svoj oblik upućuje na statičnost ove kulture, koja traje stoljećima. Općenito keramička produkcija ostaje u okviru standardnih oblika, dok se jedino u dekoraciji posuda mogu vidjeti razne inovacije. Podrijetlo stupastih idola najvjerojatnije je panonski, autohtoni prostor, dok je maloazijski skloniji realistički modeliranim figurama s hipertrofiranim tijelom (BRUKNER 1968: 47–48).

Kult Božice Majke, praroditeljice, bio je prva i najraširenija religija u ranim prapovijesnim vremenima. Ona se pojavljuje kao božica zemlje i vegetacije te simbolizira plodnost čovjeka, životinja i zemlje (BAKARIĆ, HÖLBI. i ČUČKOVIĆ 1991: 9). Žrtvenik ovakvog tipa bio je vjerojatno u kući zemunici na počasnu mjestu, kao kućni oltar, a šuplji donji dio služio je za odlaganje neke žrtve. U Pepelanama ja nađen u gornjem dijelu zemunice u sjevernom prostoru, koji je dominirao cijelom zemunicom, a zemunica je bila izgrađena na najvišem vrhu jednog od brežuljaka starčevačkog naselja (položaj IIA na planu Sl. 3).

Dosadašnja istraživanja starčevačkih naselja u sjevernoj Hrvatskoj pružila su skromne spoznaje o religiji i kultu neolitičkog stanovništva. Opisani kulturni predmeti samo su dio osnovne građe, koja je služila neolitičkom čovjeku u njegovim obredima. Stoga će novi rezultati u budućim arheološkim istraživanjima pridonijeti boljem i potpunijem razumijevanju još uvijek nepoznate religije neolitika.

LITERATURA

- BAKARIĆ, L., HÖBL, N., i ČUKOVIĆ, L., 1991, "Idoli, katalog izložbe". Zagreb-Karlovac 1991, 1–10.
- BILBIA, M., 1986, "Cerje, neolitsko naselje", *ArhPregl* 26/1985, 35–36.
- BRUKNER, B., 1968, "Neolit u Vojvodini", *Starčevačka grupa u Vojvodini*, Novi Sad, 36–61.
- DIMITRIJEVIĆ, S., 1974, "Problem stupnjevanja starčevačke kulture s posebnim obzirom na doprinos južnopanonskih nalazišta rješavanju ovog problema". Počeci ranih zemljoradničkih kultura u Vojvodini i srpskom Podunavlju, *Materijali* X, 59–119.
- DIMITRIJEVIĆ, S., 1979, "Sjeverna zona", *PJZ* II, 229–260.
- DURMAN, A. i FORENBAHER, S., 1989, "Šesta sezona projekta "Vučedol" 1984–1990", *Obavijesti HAD* 3, 33–35.
- GARAŠANIN, M., 1973, "Starčevačka grupa", *Prastorija na tlu Srbije*, Beograd, 17–57.
- GARAŠANIN, M., 1979, "Centralno balkanska zona, Starčevačka grupa", *PJZ* II, 115–243.
- GIMBUTAS, M., 1976, *Neolithic Macedonia*, vol. 1, Los Angeles 1–459.
- ISKRA-JANOŠIĆ, I., 1984, "Arheološka istraživanja na području Vinkovaca", *Arheološka istraživanja u istočnoj Slavoniji i Baranji*, *Izdanja HAD* 9, 143–151.
- KARMANSKI, S., 1968, *Žrtvenici, statuete i amuleti sa lokaliteta Donja Branjeвина kod Deronja*, *Odžaci*: 1–53.
- KARMANSKI, S., 1977, *Katalog antropomorfne i zoomorfne plastike iz okoline Odžaka*, *Odžaci* T. VIII–X.
- KARMANSKI, S., 1979, *Donja Branjeвина*, *Odžaci* 1–18, T. I–LXXIV.
- KARMANSKI, S., 1989, *Nekoliko novijih nalaza antropomorfne idoloplastike na lokalitetu Donja Branjeвина*, *Odžaci* 1–4.
- KUTZIAN, I., 1944, *The Körös Culture*, Budapest, T.I–LXXV.
- KUTZIAN, I., 1947, *The Körös Culture*, Budapest: 1–55.
- KUZMAN, P., SIMONKA, D. i KITANOSKI, B., 1989, "Dolno Trnovo, ranoneolitska naselba", *ArhPregl* 28: 38–39.
- MARKOVIĆ, Z., 1989, "Novi prilozi poznavanju neolita sjeverne Hrvatske", *Poročila* XVII: 61–63.
- MINICHREITER, K., 1990, "Prvi rezultati arheoloških istraživanja u Pepelanama, godine 1985", *Arheološka istraživanja u Podravini i kalničko bilogorskoj regiji*, *Izdanja HAD* 14: 19–38.
- MINICHREITER, K., 1990a, "Starčevačko naselje u Pepelanama kod Vinovitice", *VAMZ*, ser. 3, XXIII: 17–40.
- MINICHREITER, K., 1992, *Starčevačka kultura u sjevernoj Hrvatskoj*, Zagreb: 1–104.
- MINICHREITER, K., 1992a, "Peći u starčevačkom naselju kod Zadubravlje", *Opusc. Archeol.* 16 (u tisku).
- SCHMIDT, R., 1945, *Die Burg Vučedol*, Zagreb, 175, 179–180, 184–185.
- SREBROVIĆ, D., 1969, *Lepenski Vir*, Beograd: 161–181.
- STANKOVIĆ, S., 1986, *Žrtvenici i prosopomorfni poklopici iz Vinče*, Beograd: 1–17.
- ŠMIĆ, J., 1986, "Pokusno iskopavanje neolitičkog lokaliteta u Kneževim Vinogradima", *Obavijesti HAD* 1: 16–17.
- ŠMIĆ, J., 1986a, "Nastavak istraživanja neolitičkog lokaliteta u Kneževim Vinogradima", *Obavijesti HAD* 3: 35–36.
- TASIĆ, N., 1973, *Neolitska plastika*, Beograd: 1–39.
- TEŽAK-GREGL, T., 1991, "Naselje korenovske kulture u Kaniškoj lvi", *Opusc. Archeol.* 15: 1–15.
- VLADAR, J. i LUTJARDUS, J., 1968, "Erforschung der Frühneolithischen Siedlung in Branč", *SA* XVI–2: 273–283.

Zusammenfassung

KULTGEGENSTÄNDE DER STARČEVO-KULTUR IN NORDKROATIEN

Der archäologische Fundstoff, der die geistige (religiöse) Kultur der neolithischen Bevölkerung Nordkroatiens dokumentiert, ist in Bezug auf die gesamte Tonwaren- und Steingutproduktion zahlenmäßig gering. Der Hauptgrund dafür sind bescheidene archäologische Untersuchungen, bei denen nur Teile der Wohnstätten freigelegt wurden. In den letzten 15 Jahren wurden archäologische Ausgrabungen auf grösseren Flächen durchgeführt (MINICHREITER 1992: 3–5), so dass in drei Starčevo – Siedlungen, Vinkovci (ISKRA-JANOŠIĆ 1984: 143–151), Pepelana (MINICHREITER 1990 a: 17–40) und Zadubravlje (MINICHREITER 1992: 29–34) zwölf kultische Gegenstände aufgefunden wurden, die mit den vier von früher bekannten aus Sarvaš (SCHMIDT 1945: 175, 178–180, 184–185), Vučedol (DURMAN und FORENBAHER 1989: 33–36) und Kaniška Iva (TEŽAK-GREGL 1991: 6–9) einen immerhin bescheidenen Bestand an Starčevo – Opferaltären und Kultplastik in Nordkroatien bilden.

Die Kultgegenstände in der Starčevo – Kultur sind Statuetten, Opferaltäre, Kultlampen und Amulette und sie stellen ein obligatorisches Inventar aller Entwicklungsphasen dieser Kultur dar. Nach der chronologischen Einteilung von S. DIMITRIJEVIĆ (DIMITRIJEVIĆ 1979: 237) und nach ihrer, seitens K. MINICHREITER (MINICHREITER 1992: 53–54) korrigierten Version, können die Kultgegenstände den Phasen Linear A, Linear B, Linear C und Spiraloïd B eingegliedert werden. Über die Kultgegenstände von Starčevo wurde zumeist im Rahmen der neolithischen oder der gesamten urgeschichtlichen Plastik berichtet (SCHMIDT 1945; BRUKNER 1968; KUTZIAN 1994; KUTZIAN 1947; SREJIOVIĆ 1969; TASIĆ 1973; GARAŠANIN 1973, 1979; DIMITRIJEVIĆ 1979; KARMANSKI 1968, 1977, 1979, 1989; TEŽAK-GREGL 1991).

Die chronologische Übersicht der Kultgegenstände ist wie folgt:

1. *vorklassische Phase – Linear A*
Zadubravlje (eine Plastik und 3 Opferaltäre)
2. *frühklassische Phase – Linear B*
Sarvaš (ein Opferaltar)
Vučedol (2 Opferaltäre)
Vinkovci (eine Statuete, Bruchstücke eines Opferaltars)
3. *spätclassische Phase – Linear C*
Pepelana (3 Opferaltäre, eine Kultlampe und ein Amulett)
Kaniška Iva (ein Opferaltar)
– Spiraloïd B
Vinkovci (eine Statuete und ein Opferaltar)

Obwohl die Starčevo – Siedlungen in Nordkroatien arm an kultischer Plastik sind, ermöglichen uns die bisherigen Funde jedoch eine bestimmte Verfolgung ihrer Formenentwicklung.

Tierplastik aus Zadubravlje (Taf. 1,2) und Tierprotomen auf dem Opferaltar in Kaniška Iva (Taf. 5,1) sind z.Z. einzige Exemplare von zoomorpher Plastik im nördlichen Kroatien, so dass man mehr über ihre Verbreitung erst aufgrund zukünftiger archäologischer Untersuchungen wird sagen können.

Opferaltar mit viereckigem Rezipienten und herausgezogenem zaunförmigem Rand ist in vielen Starčevo – Siedlungen zu finden: Zadubravlje, Sarvaš¹, Pepelana, Kaniška Iva⁴ und zwar in all seinen Entwicklungsphasen, wodurch nachgewiesen wird, dass dieser Typ der Opferaltäre für das ältere Neolithikum des gesamten Balkanraums charakteristisch ist. Vor den Untersuchungen in Nordkroatien waren die Opferaltäre dieser Art im mittleren Donaauraum (STANKOVIĆ 1986: 14), in Mazedonien und Thrakien (GIMBUTAS 1976: 153, Abb. 107) bekannt. Aufgrund dessen setzt

S. STANKOVIĆ richtig voraus, dass diesen Typus der Opferaltäre die Vinča – Kultur von der Starčevo – Kultur übernommen hat (STANKOVIĆ 1986: 14–15). Dies wird auch durch die neuesten Funde aus Nordkroatien bestätigt. Ausserdem kann auf heimischem Boden der Entwicklungsgang von der einfachsten Form mit flachem Rezipientenrand bis zu jenem, dessen Eckkanten mit Tierprotomen geschmückt sind, verfolgt werden.

Opferaltäre mit halbkugelige Schale auf vier bogenförmigen Füßen sind ein häufig anzutreffender Inventarteil früher Starčevo-Siedlungen in Vojvodina (KARMANSKI 1968: 40) sowie der Körös – Fundstellen in Vojvodina (KARMANSKI 1979: Taf. XXXVIII, 1) und Ungarn (KUTZIAN 1944: Taf. VI, 1). In Nordkroatien sind sie auch in frühen Starčevo – Siedlungen aufgefunden worden (Phase Linear A und B) so dass vorläufig behauptet werden kann, dass dieser Typus des Opferaltars nur der vor- und frühklassischen Phase dieser Kultur (Taf. 1.5 und Taf. 2.2 – 3) eigen ist. In der Vinča – Kultur treten wieder Opferaltäre dieses Typs in einigermaßen veränderter Form auf, mit rundem Rezipienten auf 4 Füßen, ohne Hals (STANKOVIĆ 1968: 8–9, Taf. IX, X) und sie sind in Vinča – Manier verziert. Ihrer Form nach stehen sie den Kultlampen (Taf. 3.3) nahe, besitzen jedoch Elemente der Opferaltäre mit rundem Rezipienten aus frühen Phasen der STARČEVO – Kultur. Vielleicht wird sich bei zukünftigen archäologischen Untersuchungen der Phase Linear C, Spiraloïd A und B dieser Typ des Opferaltars auffinden, wodurch die Möglichkeit gegeben wäre, seine Entwicklung durch alle Phasen der Starčevo – Kultur hindurch zu verfolgen was auch in Anbetracht seines Auftretens in frühen Vinča – Siedlungen logisch wäre.

Die Anwendung dieser Opferaltäre ist noch nicht ganz geklärt. Zweifellos wurden sie als Heimaltäre in den Wohnstätten benutzt. Eine interessante Erklärung gibt S. STANKOVIĆ, der annimmt, dass der Opferungsritus auf einem bestimmten Ort in der Siedlung begangen wurde und dass jeder Familie ein Teil der Opfergabe zuteil wurde, der nachher in den kleinen Opferaltar im kultischen Raum der Wohnstätte gelegt wurde (S. STANKOVIĆ 1986: 12) Halbkugelige Schale auf vier Stempelfüßen (Taf. 3.3); bisher nur in Pepelana ausgegraben, jedoch ist die Möglichkeit ihres Auftretens auch in anderen Starčevo – Siedlungen nicht auszuschließen. Diese kleinen Schalen sind eine häufige Grabbeigabe auf ungarischen Fundstellen der Körös – Kultur; KUTZIAN deutet darauf hin, dass sie als kultische Lampen in heimischen Opferaltären benutzt wurden (KUTZIAN 1947: 5 und 1944; Taf. XXXII – XXXIV).

Standidole (Taf. 2.4 und Taf. 5.2) wie auch Opferaltäre sind typische kultische Gegenstände der Starčevo – Kultur im Balkanraum. Die einzigen zwei Statuetten, die in Vinkovci aufgefunden wurden (Phasen Linear B und Spiraloïd B) gehören dem Typus Obrež (DIMITRIJEVIĆ 1979: 253) an, und sie treten innerhalb der klassischen Phasen der Starčevo – Kultur auf. Die Statuetten sind säulenförmig, Augen und Haar sind durch eingeritzte Linien angedeutet, Nase und Brust etwas gewölbt. Der Verwendungszweck dieser stilisierten Menschenfiguren bleibt noch weiterhin unklar; es ist jedoch anzunehmen, dass sie als kultische Gegenstände bei magischen Handlungen bzw. bei bestimmten Riten der neolithischen Feldbestellungskulturen (TASIC 1973: 36) benutzt wurden. Stilisierte Figuren konnten keine bestimmte Gottheit darstellen, sondern sie sollen als abstrakte, Gegenstände verstanden werden, die während des gesamten Entwicklungsganges der Starčevo – Kultur unverändert blieben. Zu Beginn der Vinča – Kultur nehmen sie immer mehr menschliche Formen an, so dass einzelne Körperteile immer mehr erkennbar werden. Die Standidole entstanden in den Anfangsphasen der Starčevo – Kultur und sie wurden vermutlich aus Holz hergestellt (eingeritzte Augen, eingeritztes Haar). Der stilisierte pflöckige Körper, der seine Form beibehält, deutet auf die Statik dieser jahrhundertlang andauernden Kultur. Im

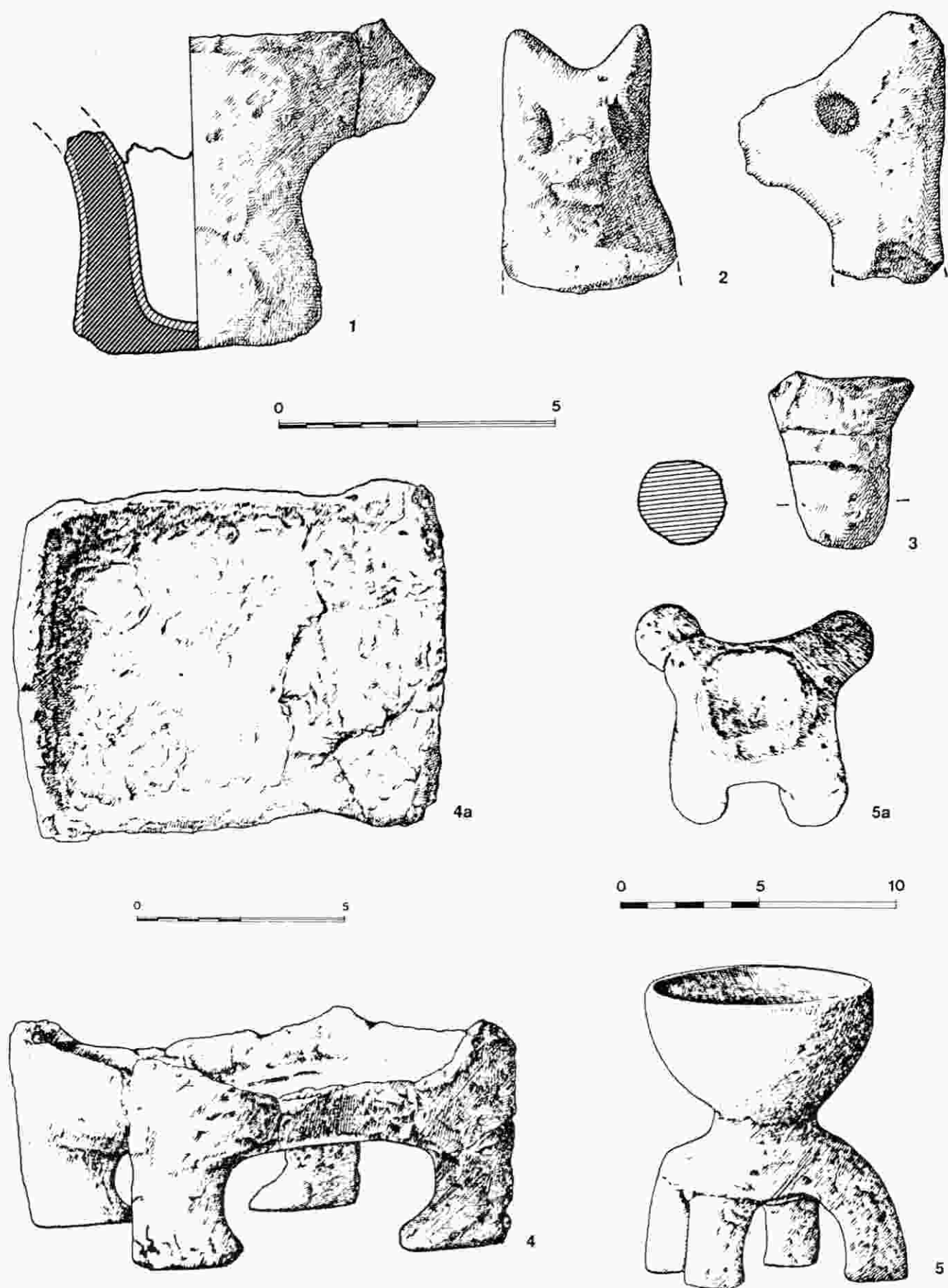
allgemeinen verbleibt die Keramikproduktion beim üblichen Formenvorrat und die einzigen Innovationen sind in der Gefäßaus schmückung zu sehen. Standidole stammen höchst wahrscheinlich aus dem pannonischen, autochthonen Raum, während der kleinasiatische zu den realistisch modellierten Figuren mit hypertrophiertem Leib inkliniert (BRUKNER 1968: 47 – 48).

Kult der Muttergöttin, der Urmutter, war die erste und die meistverbreitete Religion der frühen prähistorischen Zeit. Sie tritt als Göttin der Erde und der Vegetation auf und sie symbolisiert die Fruchtbarkeit des Menschen, der Tiere und der Erde (BAKARIĆ, HOLBL und ČUČKOVIĆ 1991: 9). Der Opferaltar dieses Typs stand in der Wohnhütte wahrscheinlich auf einem Ehrenplatz, als Hausaltar, und in den hohlen unteren Teil wurde die Opfergabe gelegt. In Pepelana wurde er in der oberen Etage der Wohnstätte aufgefunden (MINICHREITER 1990a: 17–40) und zwar im nördlichen Raum der über die ganze Wohnstätte dominierte. Obwohl in Pepelana nur ein Teil des Opferaltars ausgegraben wurde, ist seine Ähnlichkeit mit den Opferaltären des mittleren Neolithikums in Vojvodina³ und Nordmazedonien² (Fig. 5) sichtbar (Fundstelle "Cerje" bei Govrlevo, etwa 15 km südwestlich von Skopje) (BILBUA 1986: 35 – 36). Der Opferaltar aus Pepelana weist eine feine Ausarbeitung und dünne Wandungen auf; in der Gefäßkeramik findet man jedoch Gefäße gleicher Qualität und deshalb neigen wir zur Annahme, dass dieses Exemplar in einer heimischen Werkstatt nach Vorbild der Importware hergestellt wurde.

Durch bisherige Erforschung der Starčevo – Siedlungen im nördlichen Kroatien wurden bescheidene Erkenntnisse über die Religion der neolithischen Bevölkerung gewonnen. Die dargestellten kultischen Gegenstände sind nur ein Teil des grundlegenden Inventars, das vom neolithischen Menschen in seinen kultischen Handlungen benutzt wurde. Aus dem Grunde werden die Ergebnisse zukünftiger archäologischer Untersuchungen zu einem besseren und vollständigeren Verständnis der immer noch unbekannt Religion des Neolithikums beitragen.

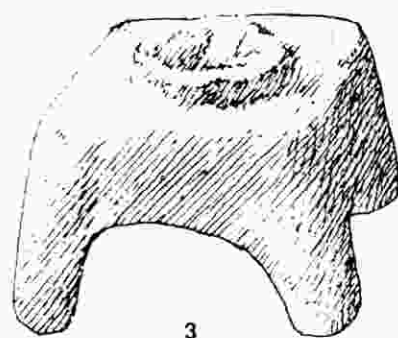
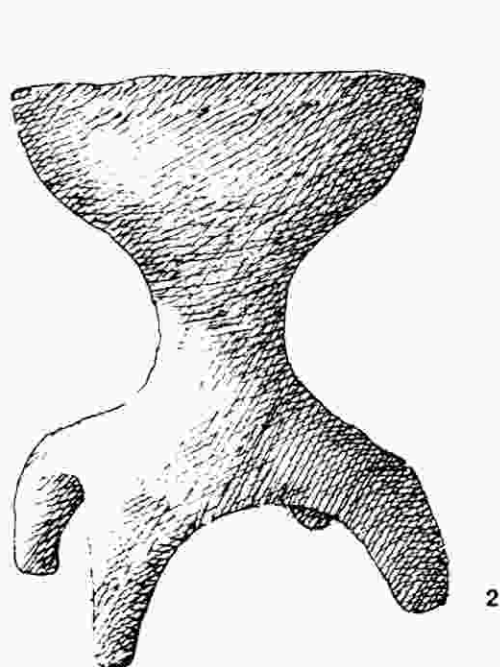
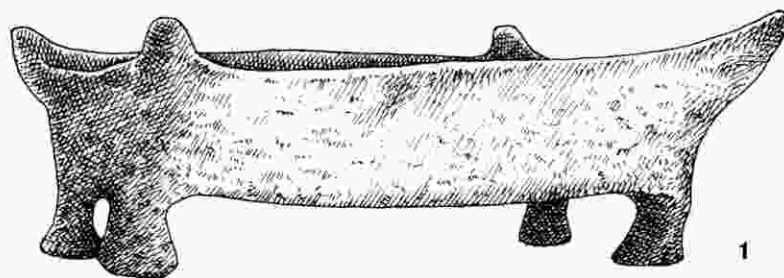
Überstzung

Branka OHNJEČ

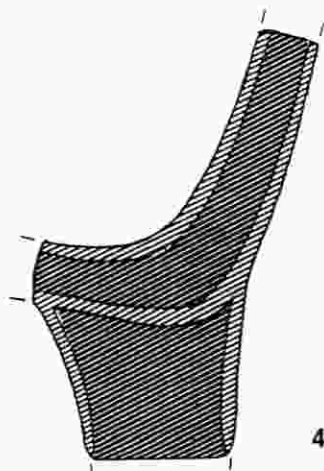
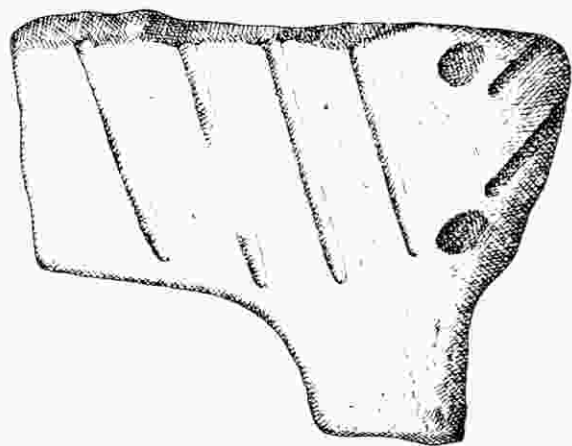
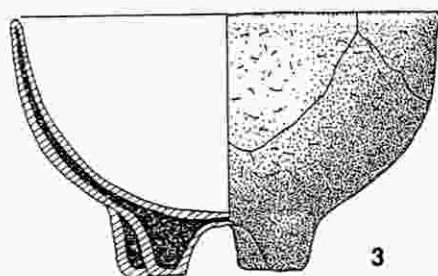
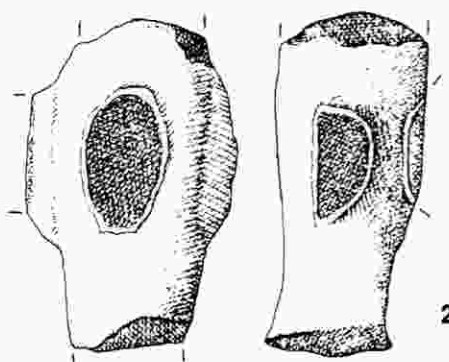
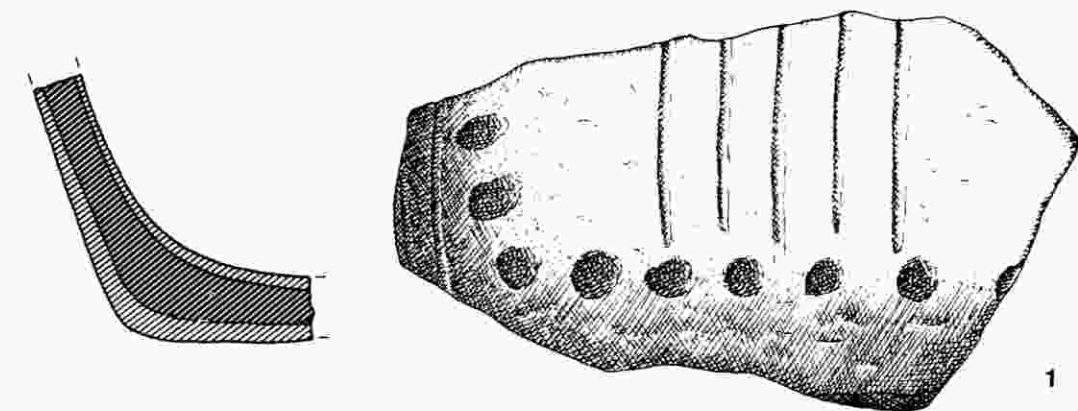
T. 1. Linear A stupanj – Zadubravlje. Crtao M. GREGLJ.

Taf. 1. Linear A – Zadubravlje. Zeichnung: M. GREGLJ.

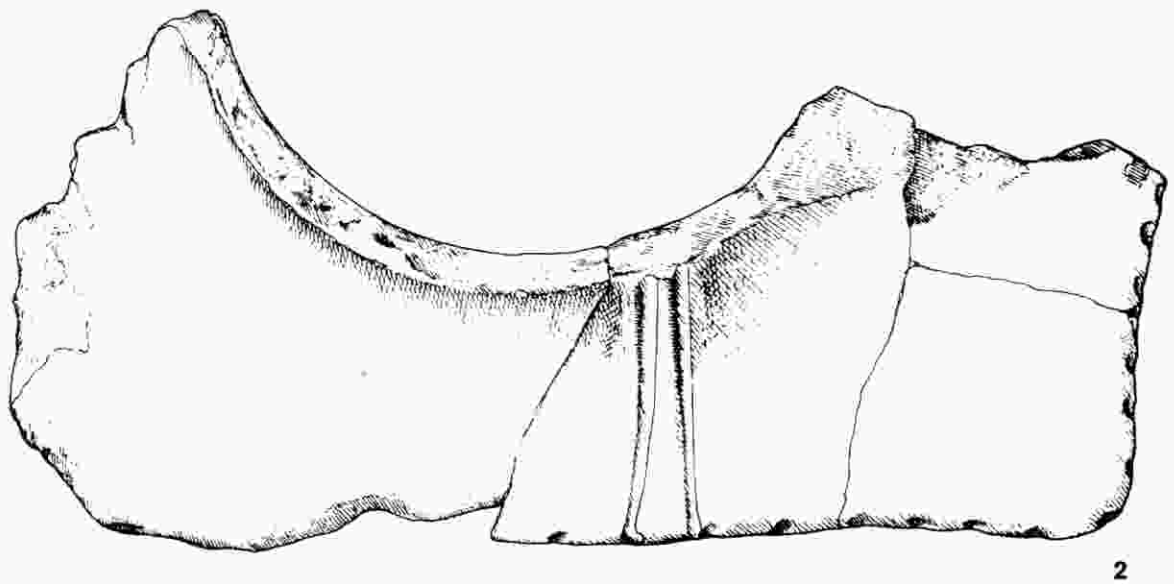
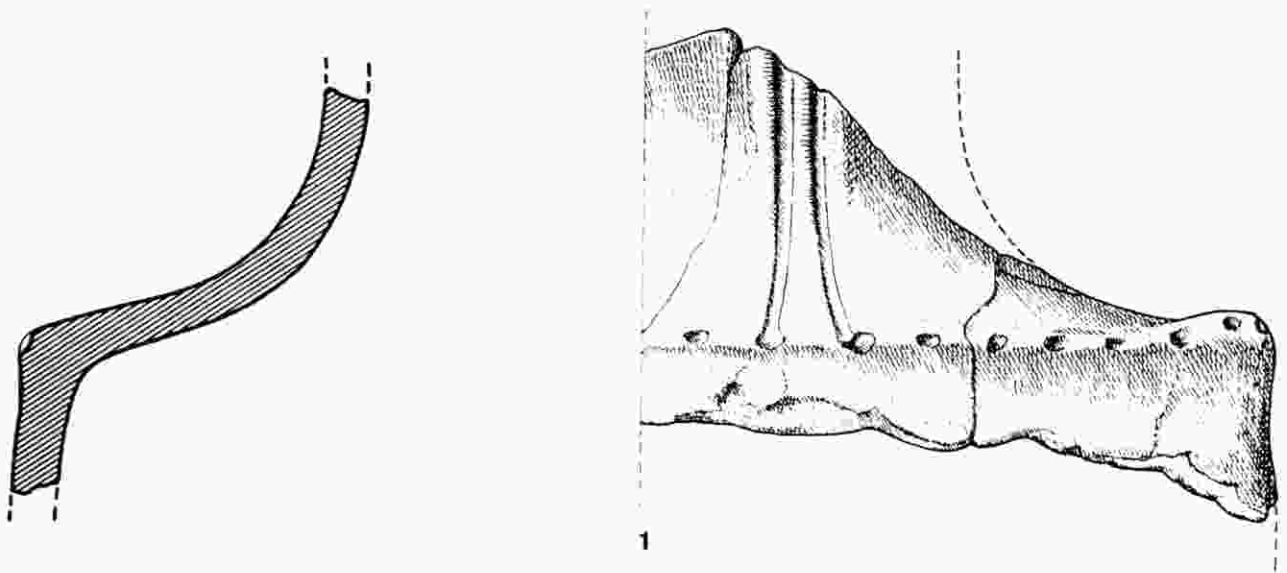
T. 2. Linear B stupanj – Sarvaš (1), Vučedol (2,3), Vinkovci (4).
Pocrtao M. GREGLJ (1–3), Crtao Š. ČERKIZ (4).

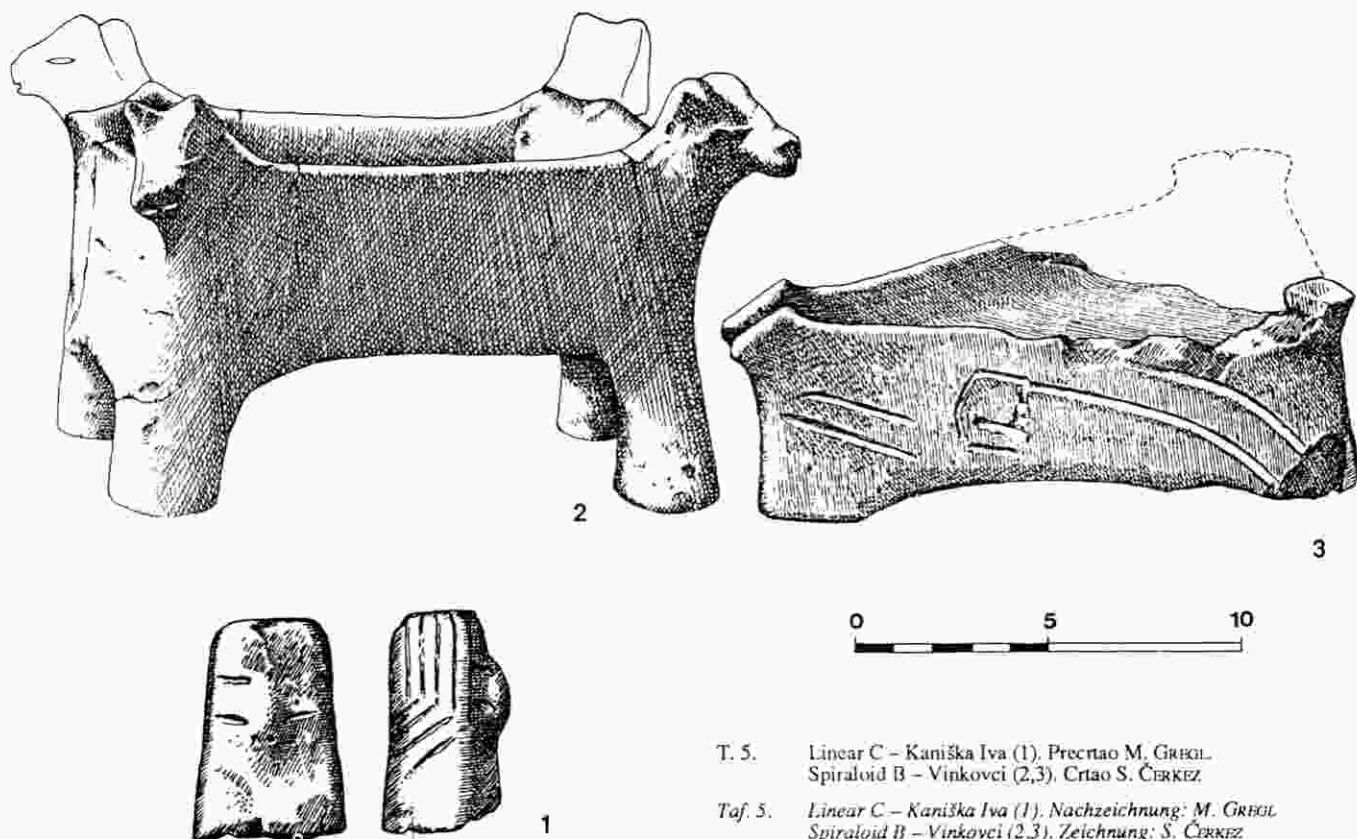
Taf. 2. Linear B – Sarvaš (1), Vučedol (2,4), Vinkovci (4).
Nachgezeichnet von GREGLJ (1–3). Zeichnung (4): Š. ČERKIZ

T. 3. Linear C - Pepelana. Prečrtao M. GREGL (1,2,4) i crtala K. MINICHREITER (3).

Taf. 3. Linear C - Pepelana. Nachgezeichnet von M. GREGL (1,2,4). Zeichnung (3): K. MINICHREITER.

T. 5. Linear C – Kaniška Iva (1). Prečtao M. GREGL.
Spiraloid B – Vinkovci (2,3). Crtao S. ČERKEZ

Taf. 5. Linear C – Kaniška Iva (1). Nachzeichnung: M. GREGL.
Spiraloid B – Vinkovci (2,3). Zeichnung: S. ČERKEZ

	životinjska plastika	žrtvenici s četvrtastim recipijentom	žrtvenici s polukuglastom posudom	žrtvene svjetiljke	žrtvenik sa statuom Božice – majke	stupasti idoli	amajlije
MONOKROM							
LINEAR A							
LINEAR B							
GIRLANDOID							
SPIRALOID A							
LINEAR C	←						
SPIRALOID B							

T. 6. Tipološka tabela kulturnih predmeta starčevačke kulture u sjevernoj Hrvatskoj.

Taf. 6. Typologische Tabelle der Kultgegenstände der Starčevo-Kultur im nördlichen Kroatien.